

Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa'nın Medeniyet Anlayışı**Ahmet Cevdet Pasha's Understands of Civilization in the Context of Ottoman Modernization**Çağatay Ceylan¹**Öz**

Medeniyet, 'medenilik' ve 'medenileşme süreci' gibi kavramlarla birlikte kullanılarak, toplumların ulaşması gereken, tekil bir olgu olarak sunulmaktadır. Bunun birtakım toplumsal etkilerinin olması kaçınılmaz bir gerçektir. Bu etkiyi Osmanlı modernleşme hareketine baktığımızda da görmek mümkündür. Bu etkinin görüldüğü en önemli kişilerden biri de Ahmet Cevdet Paşa'dır. Bu noktada Ahmet Cevdet Paşa'nın görüşlerini anlamak Osmanlı modernleşmesi ve medeniyet ilişkisini anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu çalışmada Ahmet Cevdet Paşa'nın Osmanlı modernleşmesi içindeki yeri onun medeniyet anlayışı çerçevesinde incelenecektir. Böylece medeniyetin ulaşılması gereken bir idealden ziyade sosyal bir vaka olduğu ve medeniyetin tekil bir olgudan ziyade, etkileşim halinde gelişerek ilerleyen ve milletler veya coğrafyalar arasında geçişkenlik gösterebilen bir süreç olduğu anlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Cevdet Paşa, Medeniyet, Osmanlı Modernleşmesi.

Abstract

Civilization is presented as a singular phenomenon that the societies should reach by using the concepts of "civilization" and the "process of civilizing". It is an inevitable fact that this would have some social effects. It is also possible to see this effect in the Ottoman modernization movement. The reflection of this movement can be best seen in Ahmet Cevdet Pasha's works. At this point; understanding the opinions of Ahmet Cevdet Pasha will help us to understand the relationship between Ottoman modernization and the civilization. In this work; the importance of Ahmet Cevdet Pasha within the Ottoman Modernization in the context of his understanding of modernization will be analyzed. As a result; we will try to explain that the civilization is a social case but not an ideal that should be reached and not a singular phenomenon but rather a process which is transitive and interaction with other nations and geographies.

Keywords: Ahmet Cevdet Pasha, Civilization, Ottoman Modernization.

¹ Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ABD, cagatayceylan52@gmail.com

Giriş

Medeniyet kavramı günümüzün kültür dünyasında önemli bir yere sahiptir. Köken olarak “şehir” ve “şehre ait olan” gibi vurguları barındıran kavram, tarihsel süreçte “medenilik” ve “medenileşme süreci” gibi kavramlarla birlikte kullanılarak toplumlar medeniler ve barbarlar benzeri sınıflara ayrılmış ve “medeni” olan toplumların, “barbar” olan toplumları “medenileştirdiği” bir sürece doğru evrilmiştir. Medeniyet kavramı da bu süreçte önemli bir işlevi yerine getirmektedir.

Medeniyet kavramı, özellikle de 1990’larda ortaya atılan “Medeniyetler Çatışması” gibi tezlerle tekrardan dünyanın gündemine gelmiş ve o günden günümüze birçok tartışmanın ve çalışmanın konusu olmuştur.

Tarihte yaşanan modernleşme süreçleri de şüphesiz medeniyet kavramı ile sıkı bir ilişki içinde bulunmaktadır. Bu anlamda Osmanlı modernleşme hareketinin fikri temeline bakıldığında “medeniyet” meselesinin bu harekette önemli bir yeri olduğu görülecektir.

Bu çalışma, Osmanlı devletinin on dokuzuncu yüzyıldaki önemli mütefekkirlerinden olan Ahmet Cevdet Paşa’nın medeniyet anlayışını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda öncelikle Osmanlı modernleşmesinin bir çerçevesi çizilmeye çalışılmış, ardından Ahmet Cevdet Paşa’nın hayatı ve çalışmalarından kısaca bahsedilmiştir. Sonrasında medeniyet kavramının ortaya çıkışı, ortaya çıktığı zamandaki farklı anlamları, kavramın Osmanlı toplumundaki kullanımı ve zaman içerisinde içeriğinde meydana gelen dönüşümden bahsedilmiştir. Son olarak Ahmet Cevdet Paşa’nın Osmanlı modernleşme hareketi içindeki konumu irdelenerek, bu bağlamda Paşa’nın medeniyet anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Osmanlı Modernleşmesinin Genel Durumu

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernleşme hareketi kökü daha eskilere dayanan bir harekettir. Bu anlamda bu hareketi sadece Tanzimat devriyle sınırlamak doğru değildir. Ayrıca Osmanlı modernleşmesi Avrupalılar ile aniden karşılaşmanın yarattığı bir şok da değildir (Ortaylı, 2012: 13). Çünkü Osmanlı Devleti enformasyon bakımından Avrupa’ya kapalı bir toplum değildi. Siyasi ve askeri alanda oldukça iyi işleyen bir haber alma örgütüne sahiptir (Genç, 2013: 333). Bunun yanında Osmanlılar on beşinci yüzyıldan beri, Avrupa coğrafya, askeri teknoloji, ve özellikle tıbbını benimsemişlerdir (İnalçık, 2015: 188). Bu anlamda Osmanlı toplumunun modernleşmesi, klasik manada gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmiş bir toplum tarafından alınması (mimetisme) gibi bir tümceyle anlaşılabilir. Modernleşme olgusu bir anlamda var olan değişimin değişmesidir (Ortaylı, 2012: 15). Bu yüzden Batı dışı toplumların değişmesi Batının modernliğe doğru giden değişimi gibi olmamıştır. Doğulu toplumların yaşadığı değişim Avrupa’nın geçtiği süreçlerden tekrardan geçmek olamazdı. Diğer modernleşen toplumların da yaşadıkları birbirinin aynısı olmamıştır. Tarihi konuları, coğrafi durumları, kültürel birikimleri her toplum için bu durumu farklı bir hale getirmiştir (Türküne, 2012: 21). Burada anlatılmak istenen şey değişim geçiren toplumların birbirinden tamamen farklı yollar izlediğini söylemek değildir. Aksine bu değişim çabalarında birçok benzerlikler olmakla birlikte bu çabaların özellikle de Osmanlı modernleşmesini değerlendiren kişiler göz önüne alındığında bu değişim hareketlerini çoğunlukla ‘Batı etkisi’ altında ortaya çıkmış hareketler olarak değerlendirilmeleri ortaya bazı problemler çıkarmaktadır. Meseleye bu gözle baktığımızda bu hareketlerde varlığı inkâr edilmesi mümkün olmayan bu dış etki abartılmakta ve bu hareketler bir anda bu etkiyle ortaya çıkmış olan hareketler olarak görülerek meselenin tarihsel arka planını göz ardı ederek bu hareketlere dar bir çerçeveden bakmamıza neden olmaktadır. Oysa özellikle de Osmanlı modernleşmesi ele alındığında bu hareketlerin kökeninin on altıncı ve özellikle on yedinci yüzyıla kadar gittiği ve bu değişimde ‘Batı etkisi’ de olmakla birlikte, asıl sebebin toplumun kendi iç dinamikleri olduğu görülecektir.

Osmanlı modernleşmesi, o toplumun kurumlarını, bireylerin değişimini ve toplumsal ve siyasal örgütlenmenin odağı olan devletin yapısını da kapsar (Ortaylı, 2012: 15). Bu yönüyle Osmanlı modernleşmesi birtakım durumları ortaya çıkarmıştır. Bu durumlardan birincisi bu harekette devletin ve onun bekasının birincil derecede rol oynamasıdır. Bu anlayışın temeli, kökeni Roma İmparatorluğu'na giden bir anlayıştan ileri gelir. Bu anlayış 'civitas eterna' yani bizdeki karşılığı ile 'devlet-i ebed-müddet' anlayışıdır. Sonsuza kadar yaşayacak devlet olarak tercüme edilen bu anlayış Türkler tarafından benimsenmiş ve her devirde başarılı bir şekilde uygulanmıştır (Bardakçı, 2003). Bu kapsamda Osmanlı düşüncesinde genel amaç, kısa vadeli, pratik, "devlet için geçerli" çözüm yollarının aranarak devletin kurtarılmasıdır (Mardin, 2012a: 16-17). Davison (2014: 292) da Osmanlı devlet adamlarının ve diplomatlarının politikalarına yön veren en önemli etkenin, imparatorluğun korunmasının gerekliliği olduğunu ifade etmektedir. Bu durum sonucunda modernleşme taraftarlarının Batılılaşmaya karşı olan tutumlarında sınıf kökeni bağımsız değişken olarak önem kazanmaktadır. Memur kökeni insanları devleti kurtarmaya yöneltirken, alt sınıf kökeni de bir çeşit cemaatçi popülizmi harekete geçirmektedir (Mardin, 2012b: 71).

Devletin bekasının ve yaşamasının daima ön planda tutulduğu bu anlayış, Osmanlı tarihinde İbni Haldun'un tavırlar nazariyesi adı verilen determinist tarih anlayışına karşı geliştirilen görüşlerde de kendini gösterir. İbni Haldun devletin de insanlar gibi ömürleri olduklarını, bu ömründe aşağı yukarı yüz yirmi yıl olduğunu söyler; ancak bu durumun onu yıkacak güçler olmaması şartına bağlı olduğunu da belirtir (Haldun, 2015: 34). Haldun devletin, yönetimi önceki yönetimden zorla alma, yöneticinin ülkeyi halkın katılımı olmadan ve başkalarının müdahalesinden uzak tutarak yönettiği devir, hükümdarın devletin imkan ve fırsatlarına meylettığı rahatlık ve refah safhası, kanaat ve barış üzere yaşama safhası ve son olarak da savurganlık safhası olarak açıklayabileceğimiz beş safhadan geçtiğini ve son safhada devletin tedavisi mümkün olmayacak şekilde yıkıldığını belirtir (Haldun, 2015: 43-46). İnalçık (2015, 53)'a göre Osmanlı çözülüşüne karşı eski yasa ve kuralların diriltilmesinin çürümeyi durduracağı tezinin ileri sürüldüğünü, bu görüşün yanlışlığının on yedinci yüzyılın ortalarına kadar anlaşılmadığını ve bu tezlerin İbni Haldun'un determinist tarih görüşünden etkilenmiş tezler olduğunu ve gerilemenin ancak uzatılabilir olduğunu, ancak bütünüyle durdurulamayacağını iddia ettiklerini söyler. Ortaylı (2007: 391) ise Osmanlı siyaset düşüncesinde Lütfi Paşa'nın Asafnamesi, Koçi Bey Risalesi, Naima Tarihi ve Kâtip Çelebi'nin eserlerindeki fikirlerde İbni Haldun'un çöküş teorisinin hâkim olduğunu, fakat Osmanlı'ya özgü bir düzelmeye tavsiye edildiğini söyler. İzgöer (2014: 94) de Kâtip Çelebi'nin tavırlar nazariyesini dillendirmekle birlikte, alınacak tedbirlerle devletin ömrünün uzatılmasının mümkün olduğunu söylediğini kaydeder.

İbn-i Haldun bu anlayışı ile ilgili olarak son değineceğimiz kişi Ahmet Cevdet Paşa'dır. Ahmet Cevdet Paşa-İbn-i Haldun ilişkisi çok yönlü bir ilişkiler ağını barındırmakla beraber burada sadece Haldun'un tavırlar nazariyesi ve Ahmet Cevdet Paşa'nın bu konudaki görüşlerine değinilecektir. Bu iki kişinin ilişkisini ele alanların görüşlerinin ortak noktası Ahmet Cevdet Paşa'nın İbn-i Haldun'dan etkilendiği noktasında toplanır. Ancak bu ilişkinin mahiyeti konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Birand (1998: 28) bir grubun Haldun'un devletin sınırlı bir hayatı olduğu hakkındaki görüşlerini benimsediğini ve bu grubun başını Ahmet Cevdet Paşa'nın çektiğini söyler. Buna karşın Ahmet Cevdet Paşa'nın İbni Haldun'dan ilhamla devletlerin hayat seyirlerini insanlarınkine benzetmekle birlikte İbni Haldun'dan çok Polybius'te görülen bir voluntarizm sayesinde siyasi determinizmi kısmen aştığı da dile getirilmiştir (Gencer, 2011: 174). Ahmet Cevdet Paşa'nın Haldun'un determinist anlayışına karşı çıktığını daha başka kişiler de belirtmiş, Paşa'nın bu karşı çıkışının sebebini Tanzimat atmosferine ya da Paşa'nın Tanzimatçı olmasına bağlamışlardır (Atalay, 2000: 625; Aktaran Kuran, 1986: 10). Nitekim Atalay (2000: 626), Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'ini devleti kurtarmak için devlet adamlarına verdiği nasihatler bakımından Koçi Beyin Risalesi, Nizam-ül

Mülk'ün Siyasetnamesi veya Makyavel'in Hükümdar'ının bir benzeri sayılabileceğini söyler. Neumann (2009: 86) da Ahmet Cevdet Paşa'nın devletin içinden gelmesi hasebiyle tecrübelerini kullanmak istediğini ve bu bakımdan onun, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı düşüncesinin Hobbes'i olmaktan ziyade Makyavel'i olduğunu söyler. Biz Ahmet Cevdet Paşa'nın İbni Haldun'dan etkilenmekle birlikte onun determinist tarih anlayışını benimsemediği görüşüne katılmakla birlikte, onun bu duruma karşı çıkış sebebinin, Paşa'nın Tanzimatçılığı ya da yaşadığı dönemin atmosferinden ziyade yukarıda da anlatmaya çalıştığımız devlet-i ebed-müddet anlayışı ile ilişkisinde aranmasının daha makul bir görüş olduğunu düşünüyoruz. Diğer taraftan İbn-i Haldun'un bu anlayışının devletin kuruluşundan beri onu sonsuza kadar yaşatmayı ilke edinmiş bir devlet ve o bu ilkeyi benimsemiş devlet adamları tarafından tam anlamıyla benimsenmeyeceği de ortadadır.

Osmanlı modernleşmesinin ortaya çıkardığı ikinci durum yukarıda da bahsettiğimiz gibi Batı etkisinden ziyade bir zorunluluk olarak ortaya çıkması bunun akabinde de pragmatik bir yön izlemesidir. Türköne (1995: 51) meselenin batı etkisinden ziyade yenileşme zarureti olarak görmenin daha doğru olduğunu söyler. Ortaylı (2012: 27-28) modernleşmenin batı hayranlığı ile değil, bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığını ve pragmatik bir yaklaşım benimsediğini belirtir. Mesele birbiri ile etkileşim halinde olan bu iki yol üzerinde ilerlemiş, zannedilenin aksine Batı'dan gelen fikir ve kurumlar koşulsuz şartsız kabul edilmeyerek pragmatizm süzgecinden geçirilmiştir. Findley (2014: 494) de meselenin bu yanına dikkat çekmiş, İngiltere'deki diplomatların gözlemleri sonucunda 'yerinden yönetim' ve küçük devlet' kavramlarının işe yarar bulunmayarak benimsenmediğini söyler. Mardin (2000: 212) ise meseleye Fransa'dan alınması düşünülen Code Civil tartışmaları üzerinden yaklaşmakta ve Tanzimatçılar arasında bu kadar kısa bir dönemde böylesine Batı kurumlarına yandaş bir tutumun gelişmiş olmasının, Osmanlı devlet geleneğinin pragmatikliğine ve nizam-ı âlemciliğine verilebileceğini ifade etmektedir. Bu kapsamda Osmanlı modernleşmesini devletin bekasını ön planda tutan, bir zorunluluk sonucu ortaya çıkmış ve bu yönüyle de pragmatik bir yol izleyen; ancak bu yolu izlerken de kendi iç dinamiklerini de dikkate alan bir modernleşme hareketi olarak tanımlayabiliriz.

2. Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)

Ahmet Cevdet Paşa bugünkü Bulgaristan sınırları içinde kalan Lofça kasabasında dünyaya gelir. Çocukluğunda iyi bir eğitim alarak on yedi yaşına geldiğinde dedesinin arzu ettiği şekilde eğitimi ilerletmek için İstanbul'a gelir. Fatih Cami-i şerifinde yüksek ilim tahsilini alarak, eğitimi tamamlayıp ulema sınıfına adımını atar (F. Aliye, 1994: 25-30).

Öğrencilik yıllarında medresenin müfredatını yetersiz görmekte ve medrese eğitimi hakkında birtakım şikâyetlerde bulunmaktadır (Özyurt, 2014: 35). Ancak Paşa yalnız medrese tahsili ile yetinmeyerek, o tarihlerde medreselerden kaldırılmış olan eski tarzda Aritmetik, Cebir, Geometri, Astronomi ve fizik ilimleri ile de ilgilenmiş, bunlara dair dersler alıp kitaplar okumuştur (İzgöer, 2014: 21). Onun pozitif bilimlere alakası o dönemdeki medrese öğrencileri arasında yakışık almayan bir davranış olarak değerlendirilmiştir (Özyurt, 2014: 35). Ayrıca o dönemin bir anlamda üniversitesi olan Murad Molla tekkesine devam etmeye başlamıştır. Buradaki amacı hem temiz hava almak hem de Farsça öğrenmektir (F. Aliye, 1994: 38).

Paşa öğrencilik yıllarında geleneksel ve modern eğitimi bir arada götürerek adeta çağının gereklerine ayak uyduran bir profil çizer. O, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı medreselerinin yetiştirdiği belki de en önemli âlimdir (Aktaran Özyurt, 2014: 36).

Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatını etkileyen belki de en önemli olay Reşit Paşa ile tanışmasıdır. Bu tanışmadan sonra kendini bürokrasinin ve devlet meselelerinin içinde bulacak, kalemiyye sınıfına geçecektir. Kelimenin tam manasıyla bu tanışma ona bambaşka bir dünyanın kapılarını aralayacaktır.

Tanpınar'a (2014: 178) göre Paşa 'devlet adamı sıfatıyla nasıl Tanzimat ve medresenin birbiriyle kaynaşması ise, müverrih olarak da eski ile yeninin böyle bir kaynaşması olduğunu' olduğunu söyler. Ortaylı (2012: 264-267) da Paşa'nın Tanzimat döneminin yenilikçi tarafını değil, tutuculuğunu ve ılımlılığını temsil ettiğini, bununla beraber Mustafa Reşit Paşa'ya sadık olduğundan ve devrin gereğini anladığından Tanzimat hareketine hizmet ettiğini söyler.

Ahmet Cevdet Paşa bu tanışmadan sonra Reşit Paşa'nın yapacağı yenilik hareketlerinde onun yanında olmuş, Reşit Paşa mektebinden siyasete dair birçok şey öğrenmiş, Fuad ve Ali Paşalarla tanışmış ve hayatı boyunca Abdülmecit, Abdülaziz ve II. Abdülhamit olmak üzere üç farklı padişah döneminde farklı devlet hizmetlerinde bulunmuştur. Bunların yanında 1851'de Encümen-i Daniş üyeliğine seçilmiş, Ekim 1853'te bir mazbata ile 1774-1826 arasını yazmakla görevlendirilmiş (Halaçoğlu, Aydın, 1993: 444) ve ortaya on iki ciltlik Tarih-i Cevdet çıkmıştır. 1855'te vakanüvis tayin edilmiş ve görevi sırasında bir yandan tarihinin devamını yazarken bir yandan da zamanın siyasi olaylarını anlatan Tezakir-i Cevdet'i kaleme almış, yine içerik olarak Tezakir'e benzeyen ve II. Abdülhamit'in emriyle kaleme aldığı 1839-1876 arasındaki tarihi ve siyasi olayları anlatan Maruzat adını verdiği eseri kaleme almıştır (Halaçoğlu, Aydın, 1993: 444-448). Hukuk alanında ise yeni adli tesisleri Hanefi fıkhı etrafında toplayan odur. En başta Mecelle olmak üzere, Ceza, Ticaret ve Arazi kanunları onun zekâsının ürünleridir (Yavuz, 1991: 126). Paşanın hayatına bakıldığında tarihten hukuka, ekonomiden eğitime kadar birçok alanda önemli işler yaptığı görülecektir. Bütün bu işleri yaparken, hayatındaki hareketliliğe bakıldığında Tanpınar'ın (2014: 176) Paşa için söylediği 'Cevdet Paşa için zaman darlığı yoktur, bu demektir ki zaman israf etmez' sözlerinin doğruluğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

3. Medeniyet Kavramı ve Kavramın Osmanlı'daki Kullanımı

Medeniyet kavramı günümüzün sıkça atfı yapılan kavramlarından birisi olma özelliğini sürdürmektedir. Kavram bazen bir coğrafya ile bazen de bir din ile birlikte kullanılarak, medeniyetin tekil bir şekilde algılandığı ve diğer toplumlarında bu tekil medeniyete ulaşması gerektiği gibi bir algı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Kavramın tarihsel geçmişine bakıldığında günümüzdeki kullanımına gelince geçirdiği dönüşüm daha iyi anlaşılmaktadır.

'Civilisation' kavramı aslında Avrupa içinde pek eski eski sayılamaz. Fransızcada XVIII. yüzyılın ortalarında görünmüş, İngilizcede ise biraz daha geç bir tarih olan 1770'lerde ilk defa kullanılmaya başlamıştır (Baykara, 1994: 49).

Kavramın lügatlerdeki manasına bakacak olursak, o dönemin Fransızca-Türkçe lügatlerinde ünsiyet, tehzib-i ahlak; edep erkân öğretmek, insaniyet; yine diğer bir sözlükte de edep erkân öğrenme şeklinde geçmektedir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren 'civilisation'un manası olarak 'medeniyet' kelimesi görülmekle birlikte, Redhouse'un sözlüğünün 1880 tarihli baskısında kavramın karşılığı terbiye şeklinde verilmektedir. Sözlüklerdeki anlamlardan çıkan sonuç, kelimenin anlamının bu dönemde ahlak güzelliği, kibarlık ve zarafet olduğudur. Ancak bu dönemin sonlarında manasında bir değişme de sezilmektedir (Baykara, 1994: 50-51).

Kavramın Osmanlı'daki kullanımına bakacak olursak, bu kavramı ilk kullanan kişinin Mustafa Reşit Paşa olduğu görülür. Mustafa Reşit Paşa Paris'ten İstanbul'a gönderdiği yazılarda bu kelimeyi kullanmış, sonraki yazılarında da tarif etmeye çalışmış ve 'terbiye-i nas ve icra-yı nizam' şeklinde anlatmaya çalışır. Ancak o dönemde henüz tam bir Türkçe karşılığı olmayan bu kavramın, genellikle Fransızcadaki gibi 'sivilizasyon' şeklinde ifade edildiği görülmektedir (Baykara, 1994: 50-51).

'Civilisation', bu dönemde sonradan kendisine yüklenecek olan teknik, ilmi, sınai ve diğer sahalardaki anlamların hiçbirisini ihtiva etmemektedir. Bu nedenden ötürü, Mustafa Reşit Paşa'nın sözünü ettiği ve edeceği 'civilisation' kavramında bu türden özellikler aranmamalıdır. Mustafa Reşit Paşa'nın anlayışı, devrin

hususiyetlerine uygundur. Bu kavrama daha başka anlamlar katmak, XIX. yüzyılın sonraki dönemlerinde gerçekleşmiştir (Baykara, 1994: 52).

Tarihsel geçmişini anlatmaya çalıştığımız medeniyet kavramı günümüzde de farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Gencer (2011: VIII) medeniyet kavramından bahsederken hikmet kavramını kullanmakta, maalesef bütün dünya gibi İslam dünyasında da zamanla kaybolan hikmetin yerini ‘medeniyet’ gibi seküler hurafelerin aldığını belirtmektedir. Bunun yanında Gencer (2011: 157-158) kavramın geçirdiği dönüşüm konusunda ise, medeniyet (civility) kelimesinin geleneksel olarak ‘edeplilik’, ‘görgülülük’ anlamında bir ahlaki vasfı ifade ettiğini, medeniyetin bu orijinal anlamının Rönesans döneminde değişmeye başlayarak, Aydınlanma dönemi Fransa’sında kritik bir dönüşüme uğradığını ve ilerlemeci bir dünya görüşü sonucu bugünkü yaygın kullanımıyla ‘medenileşme süreci’ anlamında on sekizinci yüzyıl ortasında temeddüne dönüştüğünü ve böylece medeniyetin orijinal ahlaki içeriğini kaybederek galat-ı meşhur olarak Türkçede gene medeniyet denen bilim, teknoloji ve sanayi ile karakterize modern hayat tarzını ifade eder hale geldiğini söyler.

Ortaylı’ya (2009: 384) göre ise medeniyet, ‘aslında bir ritüel ve gerçek arasındaki dengedir, çelişkidir; yani, toplumun yaşamak istediği kurallar, ecdattan iktibas ettiği dini inançlar, bunların tatbikiyle, asrı hazırın gerçekleri arasında bir dengedir ve bu dengeyi sağlamaya çalışmayan, bu usturanın üzerinde yürümeyi beceremeyen, bu çelişkileri yaşamayan cemiyet, mahkumdur ki yıkılsın.’ Üçyiğit (2009: 322) ise meseleye terakki ve medeniyet ilişkisi açısından bakmakta ve medeniyetler arası etkileşimin önemine vurgu yaparak, medeniyetler arasında etkilenmenin değil, etkilenmenin bir felaket olduğunu ve diğer medeniyetlerle etkileşime açık olan toplumların terakki hızının da arttığını söyler.

Tarihsel geçmişine ve günümüzdeki farklı yorumlarına yer verdiğimiz medeniyet kavramına baktığımızda bu kavramın süreç içinde birtakım dönüşümler geçirdiği ve farklı özellikleri bünyesinde topladığı görülmektedir. Bu kavram ile ilgili olarak söylenmesi gereken bir diğer husus, kavramın bir coğrafyanın ya da bir dinin tekelinde olmadığı ve toplumlar arasındaki etkileşime bağlı olarak, tarihte de görüldüğü gibi toplumlar arasında geçişkenlik göstererek yoluna devam ettiğidir.

4. Ahmet Cevdet Paşa’nın Medeniyet Anlayışı

Ahmet Cevdet Paşa’nın medeniyet anlayışı, onun modernleşme karşısındaki tutumu ve Osmanlı modernleşmesi içindeki temsil ettiği konum ile yakından ilişkilidir.

Ahmet Cevdet Paşa’nın reform isteğinin kaynağı Avrupalıların müdahaleleri değildir (Neumann, 1999: 216). Paşa bu müdahaleler olmadan zamanın gereğini anlamış ve değişimin zorunluluğunun farkına varmıştır. Cevdet Paşa (1976: I/125) zamanın hükmünü anlayıp takdir etmeyen, tabiatın gidişine karşı koyup ta eski durumunda kalmakta ısrar eden kavimlerin boşluk ve yokluk denizine düşeceğini belirtir.

Paşa bu değişim zorunluluğunun farkına varmakla kalmamış, umutsuzluğa kapılıp pasif direnişe geçen emsali çoğu âlimden farklı olarak temelde devleti kurtarmaya yönelik kaçınılmaz dönüşümün gelenek aleyhine mümkün mertebe en az hasarla atlatılması için müdahale etme gereğini duydu (Gencer, 2006: 157).

Paşa bu yönüyle Tanzimat içinde de kendine farklı bir konum edinmiştir. Berkes (2010: 224-225) onun Tanzimat’ın belki en büyük adamı olduğu kadar, o rejimin ikiliğinin gerçek sembolü olduğunu ve Tanzimat’ın tam aradığı adam olduğunu belirtir. Tanpınar da (2014: 175) onun, Tanzimat’ın ilk merhalede gördüğü boşlukları doldurmakla işe başlayıp, sonuna kadar da öyle devam ettiğini söyler. Chambers (Aktaran Özyurt, 2014: 40) ne radikal ne de devrimci olmadığını, muhafazakârlığın ise onu gerçekler karşısında kör kılmadığını söyler. Öğün ise (2009: 146) Paşa’nın diğerlerine göre hizip çatışmalarına mesafeli kalıp, hepsine nazaran daha ‘sosyolojik derinlikte düşünebildiğini’ belirtir. Bunların yanında Shaw

(Aktaran Özyurt, 2014: 37) Paşa'nın dönemin en önemli adamlarından biri olduğunu belirtmekle birlikte, değerinin bilinmediğini söylemektedir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın yenileşme karşısındaki tutumuna bakıldığında, Paşa'nın devlet eksenli bir yenileşme hareketini benimsediğini söyleyebiliriz. Ahmet Cevdet Paşa devleti, insanların huzurunu gözeten güçlü bir yapı olarak değil, mutlaka ayakta kalması gereken kutsal bir varlık olarak görür ve onu güçlendirme yönünde bir politikanın uygulayıcısı olmuş ve İslam hukuk geleneğinde bulunduğu referanslarla sivil siyasal muhalefeti gayri meşrulaştırmaya çalışmıştır (Özyurt, 2014: 34-35). Hatta Cevdet Paşa (1972: III/20-21) yabancı devletlerle ittifak konusu gündeme geldiğinde, şimdiye kadar bu durumun bir örneği olmadığını söyleyip karşı çıkanlara, bir devletin toprak bütünlüğü işlerinde hayır ve menfaat gördüğü takdirde örnek aramanın gereksiz olduğunu belirtmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın modernleşme hareketi karşısındaki tutumuna baktığımızda, Paşa değişim zaruretinin farkındadır. Ancak Paşa'nın görüşlerinde bu değişim hareketinin tedrici ve devlet eksenli bir yol izlediğini söyleyebiliriz.

Osmanlı modernleşme hareketinin bir başka yönünü medeniyetçilik meselesi oluşturur. Meselenin bu boyutuna değinmeden önce, medeniyet kavramının Osmanlı modernleşme anlayışı içindeki yerine bakmak gerekmektedir. Tanzimat yazarları için medeniyet her türlü maddi ve manevi ilerlemedir; her türlü ilerlemenin ön şartıdır. Medeniyetteki ilerlemenin sonu yoktur (Çetinsaya, 2009: 57). Fuat Paşa'ya göre "artık önemli olan çok terakki etmek değil, fakat kesin olarak Avrupa'nın öteki ülkeleri kadar terakki etmektir". Bu anlamda "mahvolma felaketinden kurtulabilmeliğimiz, İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip olmaktığımızı bağlıdır" (Akarlı, 1978: 2). Tanzimat dönemi devlet adamları için medeniyet ve bilim tektir. Yazılarında "İslam Medeniyeti" ya da "Avrupa Medeniyeti" gibi kavramlara rastlanmaz. Bu kapsamda Avrupa'nın buluşu olan yeni yasa ve gelişmeleri benimsemememiz için hiçbir engel yoktur (Çetinsaya, 2009: 57). Fuat Paşa bu anlayışı "yararlı bir buluş, yeni bir bilgi kaynağı, nerede bulunmuş olursa olsun ister putperest ister Müslümanlar arasında, ister Medine ister Paris'te olsun, her zaman İslam'a aittir" sözleriyle dile getirmektedir (Akarlı, 1978:2). Bu bağlamda medeniyet, modernleşme süreci içinde diğer toplumların ulaştığı terakki seviyesini ve bu seviyeye ulaşmak için kullanılması gereken bir birikimi ifade etmektedir.

Meselenin fikri boyutuna baktığımızda ise medeniyet ve medeniyetçilik kavramlarının tarifi üzerine birçok tartışma cereyan etmektedir. Tanpınar (2014: 159) Tanzimat döneminin ilk ideolojisinin medeniyetçilik olduğunu, Reşit Paşa, Sadık Rifat Paşa, Münif Paşa ve Cevdet Paşa gibi kişilerin hep bu kavramı tarif etme çabası içinde olduklarını ve Cevdet Paşa'nın Tarih'ini medeniyet hallerinin mukayesesi ile başlattığını söyler. Ortaylı da (1986: 166) Cevdet Paşa'nın, batı-doğu mukayesesine başvurarak, çöküntünün nedenini ve gelişmenin yolunu tarihe arayan ve bunu da kuru bir tarih ile değil, medeniyet tarihçiliği ile yapan bir mütefekkir olduğunu ifade etmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa medeniyet anlayışında, insan medeni yaşamayı bilen, yalnız başına yaşamayı toplulukla ilgilenen ve zaman zaman bir araya gelerek cemiyet kurmayı ve birbirine yardım etmeyi isteyen bir varlıktır. Bu insan cemiyetlerinin, derece derece ileri ve geri olanları, hatta çadırlarda yaşayanları bulunmaktadır. Bu insanlar günlük yiyecek, giyecek ve yakacaklarını bulurlar, ancak uygarlık neticesi olan eğitim, sanat ve sanayide insanlığın hissesinden ve payından mahrum kalırlar. Köylüler, büyük şehirler halkına nazaran uygarlık gelişmesi ve sonuçları bakımından verimsiz görünmekle birlikte, kasaba halkına nispetle de medeniyetten uzak kalırlar. Bu topluluğun en yüksek mertebesi uygarlık, yani devlet ve saltanat mertebesidir ki bir devletin korunması sayesinde insanlar düşmanlık ve kötülük korkusundan uzak kalıp, insanca yaşama isteklerinin elde etmeye bir taraftan da bu değerlerle olgunluğa ulaşırlar. Kötülükleri uzaklaştırmak menfaatleri elde etmek için insanın yaradılışında bir içgüdü olduğundan birçok kimsenin emel ve arzularını birleştirme de sıkıntı çekildiği zaman, insanlar kendi başlarına kaldıklarında birbirlerini

öldüreceklerinden, yani çekişme ve savaş meydana geleceğinden insanlar özel ve genel haklarını hükümete verip, onun otorite yardımı ve davranışına razı olup, olgunluğa ulaşma fırsatını yakalarlar. Bundan sonra toplumda iş bölümü oluşur ve kimisi ziraat, kimisi ticaret, kimisi de sivil ve askeri memur olarak hizmet eder. İlim ve sanayi gücünün ilerlemesi sonucu kazanılan zaman fazlası ile insanlığın sosyal adalet gelişimi tamamlanarak konfor ve uygarlık günden güne artarak gelişmeye devam eder. Ancak bu gelişme milletin hayatında sadelik ve çabukluk kalmaz ve özentiler artarak ihtiyaçlar çoğalır. Şahsi menfaat ve düşmanlıklar artar ve devletin idaresi zorluklar ortaya çıkar. Bu noktada devletin ilerlemesi ve halkın mutluluğunun gerçekleşmesi gibi önemli devlet işleri yönetimde bulunanların dikkat, gayret ve maharetlerini ön plana çıkaracaktır (Cevdet, 1976: I/33-34).

Paşa'nın medeniyet anlayışında toplum sözleşmesi, iş bölümü gibi kavramları anımsatan ifadeler göze çarpar. Bir diğer göze çarpan nokta Paşa'nın ifadeleri ile İbni Haldun'un ifadeleri arasındaki benzerliklerdir (Haldun, 2015: 36). Paşa'nın görüşlerinde İbni Haldun'un etkisi açıkça görülmektedir. Ancak her konuda aynı görüşte oldukları da söylenemez. Neumann (2000) eğitim ve medeniyet ilişkisindeki farklı görüşlerine yer vererek, Haldun'da eğitimin medeniyetin bir sonucu olmasına karşın, Cevdet Paşa'da medeniyetin eğitimin bir sonucu olduğunu söyler. Paşa'nın medeniyet anlayışında eğitim çok önemli bir yer tutmaktadır. Medeniyetin ilerlemesi eğitimin revaç bulmasına, o da devletin bu işe sermaye sarf etmesi ve hizmet etmesine bağlıdır (Cevdet, 1991: IV/25). Paşa'nın görüşlerinde eğitim medeniyetin yükselmesinde ne kadar önemli bir yer tutuyorsa, sefahat ve lüks de gerilemesinde o kadar önemli bir rol oynar. Medeniyetle gelen sefahat cemiyet yapısı için hayırlı olmaz. 'Nehri medeniyet safi ve hoş revan olsa birçok sefahat çer çöpünü ve süprüntüsünü de beraber getirir ve kuvva-ı cismaniyeye zaaf verir ve ahlak-ı fitriyyeyi bitirir' (Aktaran Meriç, 1975: 27).

Paşa'ya göre medeniyetin kaynağı Asya'dır. Asya insanın beşiği olduğu gibi uygarlığında başlangıç yeridir. İlim ve maarif oradan batıya doğru yayılmıştır (Cevdet, 1976: I/230). Bu yayılıştaki da Haçlı seferlerinin önemine vurgu yapar ve Avrupalıların bu muharebelerden sonra Arap ve Rum medeniyetini taklit ederek yüksek seviyeye ulaşmışlar ve ilerleme yoluna girmişlerdir. Avrupa haçlı seferlerinden sonra başka bir âlem olmuştur (Cevdet, 1976: I/279-283).

Paşa'ya göre Batı medeniyeti tarih boyunca ortaya çıkan büyük medeniyetlerden bir tanesidir. Avrupa daha eski medeniyetlerin mirasına konduğu için, bugünkü seviyesine yükselebilmiştir. Ona göre medeniyet hiçbir ülkenin imtiyazında değildir (Meriç, 1975: 43). Sözen de (1998: 77) İslam düşünce tarihinde belki ilk defa Farabi'de rastlanılan medeniyetin milletten millete, bir coğrafyadan diğerine intikal ederek geliştiği tarzındaki yaklaşıma Cevdet Paşa'da da rastladığımızı belirtir. Bu anlamda medeniyetin Avrupa ile özdeşleştirilmesine karşı çıkan Paşa için Osmanlı'nın Avrupalılaşması diye bir şey olamazdı, çünkü sosyal yapılar farklıydı (İzgöer, 2014: 277).

Cevdet Paşa medeniyeti iki farklı mana için kullanır: Birincisi, onun için medeniyet ulaşılmaması gereken bir ideal değil, içtimai bir vakadır. Yani medeniyet cemiyetlerin zaman içindeki gelişmelerinde ulaştıkları içtimai bir merhale, bütün toplumların geçtikleri ya da geçecekleri bir aşamadır. İkinci olarak da belli iklimlerde tesadüflerin bir araya gelmesi ile ortaya çıkan ve tarihe damgasını vuran büyük medeniyetler (Meriç, 1975: 28-29).

Cevdet Paşa medeniyetlere değinirken İslam medeniyetinin geri kalmasının sebeplerini de sorgulamaktadır. Anay (2009: 72) Cevdet Paşa'nın İslam medeniyetinin geri kalmasını kanun-ı kadime uygun davranmamak, asrın icaplarına uymamak, ilim ve maarife gereken önemi vermemek, sınırların fazla genişletmek ve Batı dünyasını tanımamak gibi sebeplere bağladığını söyler. Ancak onun gibi hükümlerin değişebileceğine, değişmesi gerektiğine inanan birinin kendisinden asırlarca önce ortaya konulmuş prensiplere uyulmamasını devletin geri kalış sebepleri arasında saymasını tutarsız bulmaktadır. Meriç ise (1975: 123) Paşa'nın sık sık kullandığı kanun-u kadime riayetsizlik sözünün müphem bir izah olmaktan

ileri gitmediğini, bundan maksadın nizamın şeklinden çok ruhuna yani prensiplerine riayetsizlik olduğunu, kanun-u kadimin tedbirlerin tavırlara göre ayarlanmasını icap ettirdiğini, bu itibarla muhafazakârlıkla, teceddüdün aynı kanun-u kadimin iki ayrı veçhesi olup ayrılmayacaklarını ve kanun-u kadimin zamanla hükümleri değişeceğini söylediğini belirtir.

Gencer (2006: 170) kadim kavramının ‘çok eskiden beri var olan olagelen’, retoriksel bir ifade ile ‘eskimeyen yeni’ demek olduğunu belirtir. Meseleye böyle bir noktadan yaklaşmanın Paşa’nın sıkça kullandığı kanun-ı kadim ve asrın icapları ikilisi arasındaki ‘müphem’ ilişkiyi daha anlaşılabilir hale getireceği kanaatindeyiz.

Cevdet Paşa’nın medeniyet anlayışı, modernist anlayışın dayattığı tek medeniyet anlayışını kabul etmeyen, medeniyetlerin bir milletten veya coğrafyadan diğerine intikal ederek gelişen bir yol izlediği ve esasında onun ulaşılması gereken bir hedef değil, sosyal bir vaka olduğu şeklinde izah edilebilir. Paşa’nın deyiimiyle ‘Medeniyet gelininin bundan sonra hangi tarafa gideceğini ve ne renklere gireceğini ve nasıl elbiseler giyeceğini Allah bilir’ (Aktaran Meriç, 1975: 52).

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı modernleşmesi on dokuzuncu yüzyılda hızlı bir gelişme göstermekle birlikte, temelleri daha eskilere dayanan bir harekettir. Bu hareketin ortaya Osmanlı’nın Batı ile ilişkileri önemli bir etken olmakla birlikte, bu hareketin temel itici gücü toplumun kendi iç dinamiklerinde aranmalıdır.

Osmanlı modernleşmesi ‘devlet-i ebed-müddet’ anlayışı üzerine kurulmuş bir hareket olarak görülebilir. Devletin devamlılığı ve ilerlemesi bu hareketin en temel esasını oluşturmaktadır. Bu temel esas, modernleşme hareketinin devlet eksenli ve yukarıdan aşağıya doğru gelişen bir hareket olmasını sağlamıştır. Ayrıca Osmanlı modernleşmesinin, radikal ya da devrimci bir hareket olmaktan ziyade reformcu bir hareket şeklinde geliştiği ve bu harekette pragmatik bir yol izlenmesi de bu hareketin diğer temel özellikleri olduğu söylenebilir.

On dokuzuncu yüzyıl devlet adamlarımızdan Ahmet Cevdet Paşa bu modernleşme hareketi içinde önemli bir yere sahiptir. Cevdet Paşa yaşadığı çağda değişim zaruretinin farkına varmış bir devlet adamıdır. Paşa’da reform isteği Avrupa müdahalelerine bağlı olmadan meydana gelmiştir. Onun modernleşme anlayışı da devlet eksenli, tedrici ve pragmatik bir yön izlemekle birlikte, onun asıl ayırıcı vasfı meseleye bir medeniyet meselesi olarak yaklaşmasıdır. Günümüze gelince ‘edep’, ‘terbiye’ gibi orijinal anlamlarının yanında teknik, ilim ve sınai gibi unsurları da ihtiva eder hale gelen medeniyet kavramının Paşa’nın görüşlerinde önemli bir yeri bulunur. Paşa medeniyeti ulaşılması gereken bir idealden ziyade sosyal bir vaka olarak görmekte ve medeniyetin Avrupa ile özdeşleştirilmesine karşı çıkararak medeniyetin milletlerden milletlere ve coğrafyalardan coğrafyalara intikal ederek geliştiği şeklindeki görüşü savunmaktadır. Bu medeniyet dün Doğu’dan Batı’ya geçebildiği gibi yarın ne tarafa yol alacağı da bilinmemektedir.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa (1972), Tarih-i Cevdet, III. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
Ahmet Cevdet Paşa (1976), Tarih-i Cevdet, I. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
Ahmet Cevdet Paşa (1991), Tezakir, IV. Baysun Cavid. (yay.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
Ahmet Cevdet Paşa, Vefatının 100. Yılına Armağan (2009), (Sempozyum 9-11 Haziran 1995), 2.Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
Akarlı, Deniz Engin (1978), Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
Anay, Harun (9-11 Haziran 1995), “Ahmet Cevdet Paşa’nın Modernizme Bakışı”, Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan, s. 67-77, Ankara.
Atalay, Beşir (2000), “Ahmet Cevdet Paşa Tarihinde Osmanlı Devleti”, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl: 6, s.33, s. 625-639.

- Bardakçı, Murat (28 Ekim 2003), “Bize Düşen Redd-i Mirasa Gitmeden Cumhuriyet’e Sahip Çıkmaktır”, Hürriyet.
- Baykara, Tuncer (13-14 Mart 1985), “Mustafa Reşid Paşa’nın Medeniyet Anlayışı”, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, s. 49-52, Ankara.
- Berkes, Niyazi (2010), Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, 15. Baskı, İstanbul.
- Birand, Kamıran (1998), Kamıran Birand Külliyyatı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Carter, V. Findley (2014), “Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?”, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, (Ed.) Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 491-502, İstanbul.
- Çetinsaya, Gikhan (2009), “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi C.1, (Ed.) Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Davison, H. Roderic (2014), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesi”. Çev. Hayrettin Pınar, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, (Ed.) Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, , Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 289-301, İstanbul.
- Fatma Aliye (1994), Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı, Pınar Yayınları, 1.Basım, İstanbul.
- Gencer, Bedri (2006), “Gelenekselciliğin Pınarları: Edmund Burke ve Ahmet Cevdet”, Muhafazakâr Düşünce Dergisi, Yıl: 2, s.7, Kış, s. 153-188.
- Gencer, Bedri (2011), Hikmet Kavşağında Edmund Burke ve Ahmet Cevdet, Kapı Yayınları, 1. Basım, İstanbul.
- Genç, Mehmet (2013), Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, 10. Baskı, İstanbul.
- Halaçoğlu, Yusuf; Aydın, M. Akif (1993), ‘Cevdet Paşa’, İslam Ansiklopedisi. C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı.
- İbn Haldun (2015), Devlet, İlke Yayıncılık, 6. Baskı, İstanbul.
- İnalçık, Halil (2015), Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), Çev. Ruşen Sezer Yapı Kredi Yayınları, 20. Baskı, İstanbul.
- İzgör, A. Zeki (2014), Müslüman Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa, İz Yayınları, İstanbul.
- Kuran, Ercüment (1986) “Türk Tefekkür Tarihinde Ahmet Cevdet Paşa’nın Yeri”, Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Mardin, Şerif (2000), Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Derleyenler: Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul.
- Mardin, Şerif (2012a), Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, 18. Baskı, İstanbul.
- Mardin, Şerif (2012b), Türk Modernleşmesi, Derleyenler: Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 21. Baskı, İstanbul.
- Meriç, Ümit (1975), Cevdet Paşa’nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Neumann, K. Christoph (2000), Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet’in Siyasi Anlamı, Çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Neumann, K. Christoph (2009), “Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa’nın Siyasi Düşünceleri”, (Ed.) Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi C.1, İletişim Yayınları, s. 83-87, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (1986), “Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi”, Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 163-172, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2007), Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, 1. Baskı, Ankara.

-
- Ortaylı, İlber (2012), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, 35. Baskı, İstanbul.
- Özyurt, Cevat (2014), Modern Türk Düşüncesinin Sosyolojisi (1839-1923), Kadim Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- Sözen, Kemal (1998), Ahmet Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tanpınar, A. Hamdi (2014), On dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Dergâh Yayınları, 23.Baskı, İstanbul.
- Türköne, Mümtaz'er (1995), Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul.
- Yavuz, Hulusi (1991), Osmanlı Devleti ve İslamiyet, İz Yayıncılık, İstanbul.